

מצרים וישראל: ארבעים שנה במדבר השלום ה"קר"

מואמין סלאם ואופיר וינטר

בהתקרב יום השנה הארבעים ליוזמת השלום ההיסטורית של הנשיא סאדאת, יסודות השלום שהונחו בביקורו בירושלים יציבים ואיתנים, אלא שעדיין מדובר בשלום "קר", שלום בין ממשלות ולא בין עמים. במאמר זה מנותחים הגורמים העומדים מאחורי התגבשות מתכונת היחסים הצוננת בין המדינות, התמורות החיוביות החלות בעמדות הדור הצעיר במצרים כלפי ישראל מאז מהפכת ה־25 בינואר 2011 והחסמים שעודם מקשים על חימום השלום גם בעת הנוכחית. לטענת המחברים, מצרי וישראלי, הנסיבות הפוליטיות, הכלכליות והחברתיות הקיימות מזמנות לישראל ולמצרים שעת כושר להרחבת יחסיהן ולהעמקתם, אלא שהמימוש מותנה בעדכון מתכונת השלום כך שתאפשר מינוף של יחסי האמון הצרים במישור הביטחוני לזירות פעולה נוספות, וכינון של מרחבי שיתוף פעולה חוץ־ממשלתיים בין אזרחים משני הצדדים.

מילות מפתח: ישראל, מצרים, סאדאת, שלום קר, נורמליזציה

ב־19 בנובמבר 2017 יציגו ישראל ומצרים ארבעה עשורים לביקורו ההיסטורי של אנואר אל־סאדאת בירושלים, שבמהלכו השמיע הנשיא המצרי מעל דוכן הכנסת את הקריאה "לסוף המלחמות, לקץ הייסורים [...] ולהתחלה חדשה של חיים חדשים, חיים של אהבה, ברכה, חופש ושלום"¹.

יום השנה הארבעים למאורע פורץ הדרך – שבעקבותיו נפתח משא ומתן ממושך שהוכתר בהצלחה ב־26 במאוס 1979 עם חתימת הסכם השלום – מזמין

מואמין סלאם הוא מנהל פורטל "מצרים האזרחית" (www.civicegypt.org).
ד"ר אופיר וינטר הוא עמית מחקר במכון למחקרי ביטחון לאומי.
המחברים מודים לד"ר קובי מיכאל על הערותיו המפרות.

עיון מחודש בהישגים ובאכזבות שרשמו יחסי שתי המדינות עד כה. התקוות, בעיקר בישראל, היו כי ההסכם יוביל להשכנת שלום "חם" בין שני העמים. בפועל, השלום נותר "קר": הוא העניק לשתי המדינות יותר מ'שלום שלילי' של שביתת נשק, אך פחות מ'שלום חיובי' הכולל בהגדרתו הרחבה פיוס, קבלה הדדית ושיתופי פעולה בין המדינות והעמים.² ישראל ומצרים הסתפקו בתיאום ביטחוני טקטי בין הצבאות, ביחסים דיפלומטיים קורקטיים ובשיתופי פעולה כלכליים נקודתיים. יחסי גומלין אזוריים בין העמים, דוגמת שיתופי פעולה כלכליים רחבי היקף וחילופי תרבות, היו ונותרו חזון רחוק.

כבר בראשית ימי השלום היה ברור כי המעבר התודעתי-מנטלי מסכסוך לשלום, בתום שלושה עשורים של איבה ומלחמות עקובות מדם, לא יהיה פשוט. הנשיא סאדאת עצמו העריך כי תהליכים של פיוס, דו-קיום ונורמליזציה בין מצרים לישראל יידחו ל"דורות הבאים". בריאיון לשבועון 'אוקטובר' בפברואר 1980 הוא הסביר כי לא ניתן לאלץ עמים למחוק מלבבותיהם תחושות של מרידות שנצברו במשך שנים ארוכות של סכסוך, ולכן אינו מאיץ בעם המצרי לכונן יחסים נורמליים עם העם הישראלי אלא מסתפק בהכשרת הדרך לקראתם, בתקווה שהזמן יעשה את שלו וירפא את הפצעים.³

כיום, כאשר "הדורות הבאים" שהזכיר סאדאת כבר כאן, ראוי לבחון מדוע התמורות המיוחלות טרם התגשמו, ואם וכיצד יכולים הצדדים לפעול לקידומן. שאלות אלו מקבלות משנה תוקף בתקופת נשיאותו של עבד אל-פתאח א-סיסי, נוכח התיאום הביטחוני ההדוק בין שתי המדינות במאבק באיומי הטרור המשותפים בחצי האי סיני וברצועת עזה, ויחסי האמון שנרקמו בין דרגי העבודה המקבילים – המדיני והצבאי. לכך ניתן להוסיף את העניין ההדדי שנוצר בשיתופי פעולה כלכליים ובפרט בתחום האנרגיה, נוכח תגליות הגז במזרח הים התיכון, ואת הפיחות שחל במעמדו של הסכסוך הישראלי-פלסטיני בדעת הקהל המצרית – ובמיוחד בקרב בני הדור הצעיר – על רקע הטלטלות הפנימיות והאזוריות שעמדו במקד סדר היום הציבורי בשנים האחרונות.

נסיבות אלו מזמנות לישראל ולמצרים שעת כושר לפתיחת פרק חדש ביחסיהן, אך המימוש מותנה בגיבוש מדיניות ממשלתית מצרית-ישראלית שתעודד מיסוד וטיפוח של מרחבי שיתוף פעולה רב-תחומיים בין אזרחים משני הצדדים, ובחידוש תהליך השלום הישראלי-פלסטיני.

שורשי השלום הקר: הוויכוח ההיסטוריוגרפי

השלום בין ישראל למצרים מזהה יותר מכול עם המושג 'שלום קר', אשר נטבע בשלהי 1982 על ידי שר המדינה המצרי לענייני חוץ דאז, בוטרוס בוטרוס ע'אלי, לתיאור היחסים המוגבלים, המסויגים ולעתים אף העוינים שהתפתחו בין המדינות.

אולם, היסטוריונים מקיימים ויכוח ער לגבי עצם הגדרת השלום בין ישראל למצרים כ'שלום קר', ויותר מכך – על הנסיבות שבגינן נעשה כזה.

השלום הישראלי-מצרי התאים לאורך השנים לרבים מתנאי 'השלום הקר', כפי שהוגדר בספרות התיאורטית.⁴ מנגד, אמנון ארן ורמי גינת טענו כי מאז העשור השני לשלטון מובארכ, המושג 'שלום קר' אינו משקף נאמנה את ההתפתחות ביחסי המדינות ומוטב להמירו במושג 'שלום אסטרטגי', אשר מבטא תמורה חיובית הדרגתית על הרצף בין שלום קר לשלום יציב. לשיטתם, תמורה זו התגלמה בין היתר בבניית יחסי אמון בין הממסדים הפוליטיים-ביטחוניים בשתי המדינות ובהרחבת היקפי הסחר.⁵

כותבי שורות אלו סבורים כי המושג 'שלום קר' עודנו תקף לתיאור היחסים בין המדינות גם בעת הנוכחית. אנו גורסים כי משקלו האסטרטגי של השלום ויציבותו אינם נמדדים רק בתיאום ביטחוני טקטי, שהוא תלוי נסיבות מעצם טבעו, או ביחסים מדיניים וכלכליים המוחזקים כמונופול בידי דרגים רשמיים, אלא גם באופי הקשרים המתקיימים במישורים אחרים חוץ-ממשלתיים. תוקפו של המושג 'שלום קר' נגזר אפוא מהיקפה הצר של ה'נורמליזציה' בין המדינות, אשר מוגדרת כ"השכנת מכלול קשרים בעלי אופי של שיתוף פעולה ושל שלום, במקום קשרים בעלי אופי של עימות ושל סכסוך, וזאת במגוון תחומים – פוליטיים, כלכליים ותרבותיים, הן בדרגים הרשמיים והן בדרגים הבלתי-רשמיים".⁶

מצרים הקפידה מראשית ימי השלום על ויסות והגבלת הנורמליזציה עם ישראל כשקבעה מישור יחסים מובנה ומוכוון שכלל היקף, עומק ומגוון של יחסים שאין לסתות מהם באורח מהותי, לא לחיוב ולא לשלילה. מישור יחסים זה הבטיח את נכסי צאן הברזל של השלום, ובכלל זאת שמירת ערוצי תקשורת דיפלומטיים וביטחוניים, מעבר חופשי בתעלת סואץ, קיום בלתי מופרע של קשר אווירי, ימי ויבשתי, סחר מינימלי מפוקח היטב והתרה של תיירות, אך ללא עידוד אקטיבי.⁷ המישור שהונהג הגביל יחסי גומלין אחרים חוץ-ממשלתיים, הצר את חופש הפעולה שניתן לחברות ולאנשי עסקים פרטיים והשית לא אחת סנקציות על מצרים שניסו לפרוץ אותו. הוא מנע הלכה למעשה נסיעה של אזרחים מצרים לישראל ללא אישור ביטחוני מיוחד,⁸ וסיכל התפתחות טבעית של קשרים

משקלו האסטרטגי של השלום ויציבותו אינם נמדדים רק בתיאום ביטחוני טקטי, שהוא תלוי נסיבות מעצם טבעו, או ביחסים מדיניים וכלכליים המוחזקים כמונופול בידי דרגים רשמיים, אלא גם באופי הקשרים המתקיימים במישורים אחרים חוץ-ממשלתיים

בין קבוצות ויחידים בתחומי הכלכלה, החברה, הרוח, המדע, התרבות והספורט. מציאות זו הקשתה מאוד על התפתחות נרטיבים של התפיסות ושכנות טובה החיוניים לשבירת הקרח בין העמים, לבניית השלום ולהגברת יציבותו.

מצרים היא שהכתיבה את אופיו הקר של השלום, אך יש ויכוח לגבי מידת אחריותו של שתי המדינות להתקררות מערכת היחסים. שגרירי ישראל בקהיר בשנים 1981–1988 ו-1988–1990, משה ששון ושמעון שמיר, העידו כי פעולות ממשלת ישראל בשנות השלום הראשונות – בכללן סיפוח מזרח ירושלים ורמת הגולן, הרחבת מפעל ההתנחלויות, ובייחוד פתיחת מלחמת לבנון הראשונה – הביכו את המשטר המצרי בפני דעת הקהל המצרית והערבית. בראייתם, הן שמו ללעג את ציפייתה של מצרים לכינון הסדר אזורי רחב שיעמיד את החוזה החלוצי והנפרד שחתמה עם ישראל באור לגיטימי, וכפועל יוצא חל כרסום חד בנכונותה הראשונית לקידום הנורמליזציה.⁹ הסבר זה עולה בקנה אחד עם העמדה הרשמית של מצרים, אשר נהגה לייחס את השלום הקר למדיניות הישראלית שהכזיבה את התקוות המצריות להפיכת השלום המצרי-ישראלי לאבן פינה לשלום אזורי כולל, והתנתה את הפשרתם העתידית של היחסים בהתקדמות תהליך השלום.¹⁰

הסבר מתחרה גורס כי השלום הקר הולם את האילוצים המתמשכים הפועלים על המשטרים המצריים – האסטרטגיים-אזוריים, הכלכליים-חברתיים והפסיכולוגיים-תרבותיים. אלה הכתיבו להם מתקופת סאדאת ואילך מישור יחסים צר עם ישראל, ללא תלות ישירה במעשיה. עם מצדדי הסבר זה נמנים שגרירי ישראל בקהיר בשנים 1990–1992, אפרים דובק, וההיסטוריון אלי פודה. האחרון העריך כי מתכונת השלום הקר שירתה באופן מיטבי את צורכי הממסד השלטוני, בעוד קידום הנורמליזציה היה מציב איום ממשי על הלגיטימיות הפנימית והחיצונית שלו, ולכן לא היה לו אינטרס לנוע לשלום חם.¹¹ ליברלים מצרים האירו את האינטרס הממסדי המצרי בשימור בסיס העוינות המסורתית כלפי ישראל מזווית אחרת. לטענתם, טיפוח דימויה של ישראל כ"אויבת חיצונית" – גם בצל השלום – סייע לשלטונות בקהיר להסיח את דעת האזרחים ממצוקות פנימיות, להצדיק פגיעה בחירויות פרט (למשל, דרך החלת חוק החירום) ולהתחמק מרפורמות שהיו מסכנות את מעמדם ההגמוני. יחסי קרבה בלתי מבוקרים עם ישראל, לעומת זאת, עלולים היו להבליט בפני הציבור במצרים את הפערים הפוליטיים, הכלכליים והמדעיים הקיימים בין שתי החברות, להזין ביקורות פנימיות כלפי המשטר ולעודד תביעות לדמוקרטיזציה.¹²

הדור הצעיר המצרי והשלום עם ישראל

רבים נוטים לראות בעוינותה של דעת הקהל המצרית כלפי ישראל מכשול מרכזי בפני חימום השלום, אלא שפרדיגמה זו דורשת כיום עיון מחודש, בפרט בכל האמור בבני הדור הצעיר מתחת לגיל שלושים, אשר מהווים כשישים אחוזים מכלל אוכלוסיית מצרים. לאחר ביקורו בירושלים התמודד סאדאת עם התנגדויות עזות מצד 'האחים המוסלמים' ומפלגות נאצריסטיות ומרקסיסטיות בתוך מצרים, ומצד חזית הסירוב הערבית שהובילו עיראק, לוב, סוריה ואש"ף. מדיניותו הפייסנית

ליכדה אופוזיציה רחבה מבית ומחוץ, אשר נשענה על רעיונות לאומיים פאך-ערביים ודתיים אסלאמיסטיים, וחרתה על דגלה את ההתנגדות לשלום עם ישראל, לא כל שכן לנורמליזציה. המשטר המצרי ניסה לגונן על מהלכי השלום בעזרת מנגנוני ההסברה המגוונים שעמדו לרשותו, אך האתגר שיצרה הסתה בת עשרות שנים היה עצום, וכמעט לא נמצאו במצרים מפלגות או אינטלקטואלים עצמאיים שהסכימו להתייצב בגלוי לצידו.

משנות התשעים החל להפוך השלום עם ישראל לבחירה האסטרטגית המוצהרת של אש"ף, רוב מדינות ערב והליגה הערבית, אלא שהתמורות בגישת הציבור המצרי הרחב לנושא נותרו מהוססות. מלבד קומץ סופרים והוגי דעות בעלי אוריינטציה ליברלית או שמאלית, אשר היו נכונים לשלם מחיר אישי ולהסתכן בענישה מצד איגודיהם המקצועיים, אף כוח פוליטי או חברתי משמעותי לא אימץ את השלום עם ישראל לחיקו, לא התעמת עם מתנגדי הנורמליזציה ולא פעל להפצת ערכים של פיוס, דו־קיום וקבלת האחר. הסיבה לכך הייתה כפולה: ראשית, המשטר המצרי מנע התייחסות מחנה שלום עממי ועצמאי הפועל מחוץ למונופול הממסדי. באופן אבסורדי, אותו משטר שחתם על הסכם השלום עם ישראל היה גם זה שהתיר למתנגדי השלום להתנכל לבוודים שהתבטאו בגלוי בזכות השלום והנורמליזציה, וניסו לבנות ערוצי תקשורת אוטונומיים עם ישראל; שנית, רבים מהפעילים וההוגים המשותייכים לזרם הליברלי, אשר היו המועמדים הטבעיים ביותר להובלת מחנה מצרי הנושא את דגל "השלום הדמוקרטי", בחרו בעמדה ההפוכה. במקום להטיף לשלום, הם טענו שמשטר דמוקרטי נבחר יאפשר למצרים לעמוד מול ישראל בתקיפות רבה יותר ממשטר בלתי נבחר.¹³

אותו משטר שחתם על הסכם השלום עם ישראל היה גם זה שהתיר למתנגדי השלום להתנכל לבוודים שהתבטאו בגלוי בזכות השלום והנורמליזציה, וניסו לבנות ערוצי תקשורת אוטונומיים עם ישראל

ברם, המהפכות שהתחוללו במצרים ב־25 בינואר 2011 וב־30 ביוני 2013 יצרו דינמיקה חדשה, הנושאת בחובה פוטנציאל לתמורה היסטורית חיובית בדעת הקהל המצרית – בפרט בקרב הדור הצעיר – ביחס לשלום ולנורמליזציה עם ישראל. אף על פי שהצלחתן של המהפכות בהובלת רפורמה פוליטית הייתה מוגבלת, עלה בידן לייצר מהפכה תרבותית עמוקה בחברה המצרית. מאמר בכתב העת Foreign Policy הצביע על שלושה ביטויים למהפכה זו: הסרת החג'אב, עליית שיעור האתאיסטים ויציאה מהארון של הומוסקסואלים ולסביות.¹⁴ לכך ניתן להוסיף תופעות כגון קריסת הזהות הערבית והאסלאמית לטובת זהויות

מצריות והומניסטיות, השתחררות של צעירים וצעירות מתכתיבי משפחותיהם, קיום יחסי מין לפני הנישואין וחשוב מכול – קריסת השלטון הפטריארכלי על היבטיו החברתיים, הפוליטיים והדתיים.

המהפכות הצמיחו במצרים דור צעיר בעל אוריינטציה ליברלית-חילונית, אשר אינו חושש להתעמת עם הוריו ולבחון בעין ביקורתית את מוסכמות העבר הלאומיות, הדתיות והחברתיות ההגמוניות. במאמר שפרסם אהמד אבו־דוח בספטמבר 2017 ביומון 'אל־אהראם' תחת הכותרת "הצעירים במצרים לא אוהבים את המבוגרים" הוא העיד כי המדינה המצרית השתנתה בעקבות המהפכות ללא הכר, והיא מחולקת כיום בין שני דורות המדברים בשתי שפות שונות ומתקשים לתקשר ביניהם. הדור המבוגר דבק בערכים שעליהם התחנך בשנות החמישים והשישים, ואילו הדור הצעיר מאמץ ערכים חדשים וקורא לשינוי שורשי. סעע בין־דורי זה אינו נעצר בערים אלא כולל גם את בני הכפר, ומערער את החברה המצרית מן היסוד. צעירים המצוידים בטלפונים חכמים מתעקשים לבחון מחדש כל "אמיתה", מתווכחים עם הוריהם ומותירים אותם לא אחת נבוכים ללא מענה. להערכת אבו־דוח, "מצרים בעוד עשור לא תהיה מצרים שאנחנו מכירים כיום, ועל המדינה, החברה, אנשי הדת, האינטלקטואלים, הצעירים והמבוגרים להתכונן לכך"¹⁵. תהליכי עומק חברתיים־תרבותיים אלה משליכים על תפיסתו של הדור הצעיר במצרים גם את היחסים עם ישראל. דור ההורים הנחיל לבניו את השנאה לישראל דרך שינון סיסמאות הלאומיות הערבית, אשר הופצו על ידי מנגנוני התעמולה הנאצריסטיים בשנות החמישים והשישים. הבנים קיבלו ללא מחשבה או ויכוח מתוך כבוד לסמכות ההורית. ואולם, מצב דברים זה השתנה עם הידרדרות מצבו החברתי, הכלכלי והפוליטי של הדור הצעיר, אשר ראה את הוריו נכנעים לשלטון ונמנעים מכל עימות עמו, ואף חוברים לשלטון כנגד בניהם. הדור הצעיר מרד במסד השלטוני ובתומכיו, אפילו היו אלה הוריו. ההתנגשות הבין־דורית העמידה את כל המורשות, ביניהן גם את האיבה לישראל, בסטטוס של בדיקה ותהייה.

בני הדור הצעיר המצרי מאמצים אפוא עמדות

מציאותיות ורציונליות יותר בהשוואה להוריהם, אשר ניזונו מתעמולה כוזבת ומסיתה. מרביתם כבר אינם נתונים להשפעתה המסממת של תעמולה פאן־ערבית או אסלאמיסטית, אלא מגבשים את יחסם לישראל בהתאם לאינטרסים הפרגמטיים של מצרים, ומסתייגים ממלחמה שתחריב את הכלכלה המצרית ותגרור שפיכות דמים. הצעירים, אשר שואבים מידע מהאינטרנט, החלו להעלות שאלות חדשות: האם האיבה לישראל אמיתית או מדומה? האם איבה זו משרתת את מצרים או פוגעת בה?

הצעירים, אשר שואבים מידע מהאינטרנט, החלו להעלות שאלות חדשות: האם האיבה לישראל אמיתית או מדומה? האם איבה זו משרתת את מצרים או פוגעת בה?

בה? מה עדיף למצרים – מצב של מלחמה או של שלום? מיהו האויב – מדינות התומכות באסלאם הפוליטי ובטרוריסטים בסיני, או ישראל המסייעת לצבא מצרים במאבק בטרור? שאלות אלו יוצרות שיח חדש. דוגמה לכך היא מאמרו

של מוחמד אל-שימי, חבר מפלגת המצרים החופשים, שפורסם ביולי 2014 תחת הכותרת "ישראל איננה האויב". לטענתו, האויבים האמיתיים המאיימים על שלומה של מצרים הם "האחים המוסלמים, חמאס, דאע"ש, קטר, טורקיה וכל מי שתומך בערכי הפיגור ובטרור במצרים או בגבולותיה"¹⁶.

הדור הצעיר המצרי אינו נושא על גבו את סכסוכי הדמים והמלחמות שבהם לא חזה ומהם לא נפגע. הצעירים עדים לשיתוף הפעולה ההדוק בין השלטון לישראל, ובאופן טבעי תוהים מדוע מה שמותר לממשלה אסור לעם. הלך מחשבה זה ניכר בתגובות האוהדות שלהן זכה אחד ממחברי המאמר ברשתות החברתיות בעקבות פוסט שפרסם בינואר 2017, לאחר שלא קיבל אישור נסיעה לכנס שאליו הוזמן בישראל.¹⁷ אף כי אין סקרי דעת קהל בנושא, משיחות בלתי אמצעיות עם מאות צעירים מצרים, ובפרט עם ליברלים, מתקבל הרושם שחלקם הגדול תומך בשלום ובנורמליזציה.¹⁸ כוחות חדשים אלה אינם מיוצגים עדיין בתנועה רחבה או במפלגה עקב המגבלות הנהוגות במצרים, ולפיכך יש קושי לאמוד את היקפם המדויק. תרגום עמדותיהם לעוצמה אלקטורלית – ובהמשך להשפעה פוליטית – מחייב אקלים של דמוקרטיה ושל חופש ביטוי.

אבני הנוף בפני חימום השלום: מבט עדכני

עלייתו של דור צעיר חילוני וליברלי במצרים, אשר מסתייג מהפאן-ערביות ומהאסלאמיזם ורואה בעין יפה את השלום עם ישראל, נושאת בחובה סיכוי לחימום היחסים בין העמים ולהוספת ממד אזרחי לתיאום הביטחוני ההדוק, המתקיים זה מכבר בדרגים הרשמיים. ואולם, התבססותו של דור זה כמחנה דומיננטי ומשפיע עודנה נתקלת בשלושה חסמים מרכזיים שמקורם הן במצרים והן בישראל, ואשר חובה להתגבר עליהם בדרך למיצוי ההזדמנות הנוכחית לעיצוב מתכונת שלום חדשה המושתתת על דו־קיום, קבלת האחר וקשרים בין העמים.

החסם הראשון במעלה קשור לנטייתו המתמשכת של הממסד השלטוני במצרים להפקיע את המונופול על יחסי השלום עם ישראל לחזקתו הבלעדית. הוא נוהג כך מטעמים פוליטיים וכלכליים: במישור הפוליטי, הגבלת ביטויי שלום אזרחיים מסייעת לחיזוק התדמית הבינלאומית של המשטר ככוח הפוליטי היחידי במצרים המחויב לשמירת הסכם השלום עם ישראל, בשעה שכל חלופה דמוקרטית עלולה להביא לקץ השלום במקרה הטוב, או להתלקחות מלחמה בין מצרים לישראל במקרה הגרוע; במישור הכלכלי מעניק השלום עם ישראל לאלטיה עסקית צרה הזדמנויות בלעדיות לגריפת הון בתחומים כמו גז, סחר ימי וטקסטיל (דרך הסכם ה-QIZ), בעוד רק מקצת הרווחים מחלחלים לציבור המצרי הרחב.¹⁹ מציאות כלכלית זו פוגעת בתדמיתו של השלום עם ישראל בקרב העם המצרי, אשר רואה בו "שלום מושחת". יתרה מכך, היא קושרת את שמה של ישראל לתופעות המזוהות עם

הסיאוב הפנימי במצרים ונוטלת מהאזרח המצרי הפשוט את התחושה שהשלום מניב לו פירות כלכליים ישירים, מעורר בו התלהבות ומדרבן אותו לפעול להשרשתו ולהעמקתו.

לשם שימור והידוק המונופול הממסדי על השלום, הממסד המצרי אינו מהסס להשחיר את פניהם של גורמים אזרחיים המבקשים לעצמם נתח ביחסים עם ישראל. ניסיון העבר מלמד שהוגים ופעילים מצרים המעזים לנסות לבנות גשרי שיתוף פעולה עם ישראל מחוץ למטרייה הממסדית מסתכנים בסנקציות. אלו הופכות את מחיר ההטפה לנורמליזציה והבהרת יתרוונתיה לעם המצרי לכבד מנשוא, והן מרתיעות כוחות פוליטיים ואזרחיים מעיסוק בשלום. די להזכיר בהקשר זה את הדחתו המשפילה של חבר הפרלמנט המצרי, תופיק עוכאשה, לאחר שאירח בביתו בפברואר 2016 את שגריר ישראל דאז, חיים קורן. התעמולה הרווחת בכלי התקשורת המצריים הממסדיים בגנות "מזימותיה" של ישראל נגד מצרים ומדינות האזור מסייעת גם היא לריסון תומכי השלום.²⁰ היא מלבה את השנאה לישראל ויוצרת דה-לגיטימציה לכל גורם מצרי המנסה לקדם 'שלום חיובי' ולפעול למען דו-קיום מחוץ למונופול הממסדי.

חסם שני לקידום השלום בין שני העמים נוגע לסולידריות הקיימת במצרים עם העניין הפלסטיני. אמנם, בשנים האחרונות נרשמת נסיגה מסוימת בעניין של בני הדור הצעיר בסכסוך הישראלי-פלסטיני. מגמה זו אינה ייחודית למצרים: סקר שנערך בראשית 2017 בקרב צעירים במדינות ערב, בכלל זה במצרים, מיקם את הסכסוך הישראלי-פלסטיני כאיום השמיני בחשיבותו, הרחק מאחורי איומי האבטלה, הטרור ויוקר המחיה.²¹ בה בעת, מנקודת מבט מצרית פרגמטית, מדינה פלסטינית בגבולות 1967 היא אינטרס לאומי מצרי. מציאות זו התחדדה ביתר שאת מאז השתלטות חמאס על רצועת עזה ב-2007, והפיכתה למעוז שתומך בארגוני הטרור הסלפים-ג'האדיים בחצי האי סיני ומאיים על הביטחון הלאומי של מצרים. היעדר הסדר מדיני בין ישראל לפלסטינים מחזק את חמאס ומגביר את האיום הנשקף למצרים מעזה. מעבר לכך, העם המצרי אינו יכול להתעלם מהטרגדיה האנושית שמסב הסכסוך המתמשך לפלסטינים. אין פירוש הדבר שהבעיה הפלסטינית מהווה סיבה בלעדית או עיקרית לאופיו הקר של השלום, אלא שפתרונה יחזק את תומכי השלום במצרים וישמוט את הקלף החשוב ביותר מידיהם של מתנגדי הנורמליזציה.

חסם שלישי לחימום השלום נוגע לתהום הפוליטית והערכית העמוקה הפעורה בין מחנה השלום הליברלי במצרים לבין ממשלת הימין הנוכחית בישראל. הדור הליברלי החדש במצרים הוא בעל אוריינטציה הומניסטית, ואלה מקרבו שמאמצים את הלאומיות המצרית מדגישים את הממד האנושי שלה, ולא את הממד השוביניסטי-לאומני. הם מתנגדים להרג ילדים ואזרחים ישראלים על ידי ארגוני טרור פלסטיניים,

בדיוק כפי שהם מתנגדים להרג ילדים ואזרחים פלסטינים בידי צה"ל. רבים מהם מגלים הבנה לצורכי הביטחון של ישראל, אך צעדים שנוקטת ממשלת ישראל – דוגמת הפקעת אדמות לטובת התנחלויות בגדה המערבית, החלת עונשים קולקטיביים על משפחות מחבלים ושימוש בכוח מופרז נגד אוכלוסייה אזרחית פלסטינית – נתפסים בעיניהם כביטויים של גזענות ודחיית האחר, העומדים בסתירה לערכיהם האוניברסליים. יתרה מכך, הצהרות של גורמים קיצוניים בישראל מפיחות חיים בקיצוניות הדתית והלאומית המקבילה במצרים. סרבני השלום במצרים נעזרים בהן כדי ללבות איבה כלפי ישראל ולהוכיח שידה אינה מושטת לשלום ולחיים משותפים. כך למשל, התבטאויות של פוליטיקאים מימין בדבר הקמת מדינה פלסטינית בחצי האי סיני או איומים בהפצצת סכר אסואן נוצלו לאורך השנים להסתה אנטישמית, ושירתו את אלה הטוענים כי על מצרים להוסיף ולראות בישראל מדינת אויב.²²

בנוסף, אחד ממאפייני המחנה הליברלי החדש שקם במצרים על רקע המהפכות הוא התעקשותו על אופייה החילוני של המדינה המצרית והתנגדותו לכל סוג של ערבוב בין דת למדינה. מחנה זה מתנגד לכינון מדינות על בסיס דתי, ואין זה משנה אם מדובר במדינה אסלאמית, יהודית או נוצרית. מטעם זה, מה שנתפס לעתים כמזיגה בין דת למדינה בישראל מעורר קושי רב בקרב הדור הצעיר המצרי, אשר שואל עצמו כיצד יוכל להתנגד למדינה דתית במצרים ולרקום שותפויות עם מדינה בעלת צביון דתי-לאומני בישראל.²³

סיכום והמלצות

בחלוף ארבעה עשורים מביקור סאדאת בירושלים, השלום בין ישראל למצרים עודנו קר, אך הנסיבות הנוכחיות מעניקות לצדדים הזדמנות לעדכון מתכונתו. לזכות השלום עומדים כיום תפיסה דומה של האינטרסים והאיומים האזוריים, התיאום הביטחוני האינטימי סביב המאבק בטרור, האמון בדרגי העבודה הממשלתיים והצבאיים והפוטנציאל לשיתופי פעולה כלכליים, בפרט נוכח תגליות

הגז במזרח הים התיכון. לכך מצטרפות התמורות החיוביות שחלו בעמדות הדור הצעיר המצרי כלפי ישראל, על רקע המהפכות שאירעו במצרים בשנים האחרונות. מגמות אלו יוצרות שעת כושר לחימום יחסי המדינות והעמים, אך המימוש קשה ומורכב ומצריך מהלכים פורצי דרך משני הצדדים. המשטר המצרי, אשר עיצב את השלום הקר ברוחו, עדיין אינו שוקד די הצורך על הפרכת מיתוסים שליליים המוטמעים בשיח הממסדי המצרי בגנות ישראל והיהודים, ועל הפצת מסרים

מה שנתפס לעתים כמזיגה בין דת למדינה בישראל מעורר קושי רב בקרב הדור הצעיר המצרי, אשר שואל עצמו כיצד יוכל להתנגד למדינה דתית במצרים ולרקום שותפויות עם מדינה בעלת צביון דתי-לאומני בישראל

של פיוס ושלום. בנוסף, במישור המעשי הוא מגביל ביטויי נורמליזציה החורגים ממישור היחסים הרשמי בין הממשלות, ואינו מתיר די חופש פעולה לקבוצות וליחידים במצרים ובישראל המעוניינים לפתח קשרי גומלין בתחומי הכלכלה, החברה האזרחית, המדע והתרבות. במובן זה הוא סוטה מהחזון המקורי של הנשיא סאדאת, אשר הביע תקווה באחד מראיונותיו המאוחרים כי "באמצעות קשר ישיר, יום-יומי וחופשי, יקבלו היחסים בין מצרים לישראל בהדרגה את היקפם ומשקלם הטבעי".²⁴

מכשול משמעותי הניצב לפתחה של ישראל, הגם שעוצמתו פחתה, הוא הקיפאון המתמשך בתהליך השלום. המשטר והעם במצרים עודם חשים סולידריות כלפי מצוקתם של הפלסטינים, אך מעבר לכך הם רואים בפתרון הבעיה הפלסטינית אינטרס לאומי מצרי. הקמת מדינה פלסטינית, או למצער – התקדמות לקראתה, נתפסות בעיני חוגים מצריים רחבים כמהלך שיסייע לבלימת איום התפשטות הרדיקליזציה האסלאמית במצרים ובאזור. קולות של קיצוניות לאומנית ודתית מצד גורמים בישראל מלבים גם הם מגמות מקבילות בתוך מצרים, ומקבעים את הדמוניזציה של הצד הישראלי בדעת הקהל המצרית.

לשתי הממשלות, במצרים ובישראל, יש כיום הזדמנות למנף את יחסי האמון שהתפתחו במישור הביטחוני לזירות פעולה נוספות, ולעודד כינון של מרחבי שיתוף פעולה חוץ-ממשלתיים לגיטימיים, אשר יוכלו להתפתח באופן טבעי ואותנטי בין העמים. לשם כך יצטרכו הדרגים הרשמיים לוותר על המונופול שנטלו לעצמם על ניהול יחסי השלום, ולאפשר לגורמים אזרחיים החפצים בכך לרקום יחסי גומלין על בסיס רצון ועניין הדדיים. שורה של צעדים יכולה להפיח רוח חדשה בקשרי הגומלין הכלכליים בין המדינות, אשר היו מנוכרים עד כה לציבור המצרי הרחב ונתפסו כמושחתים, ובהם: מתן חופש פעולה לחברות ולאנשי עסקים משתי המדינות; קידום שיתופי פעולה טכנולוגיים בתחומי ידע רלוונטיים כגון התפלת מים, חקלאות מדברית, אנרגיה מתחדשת ורפואה; פיתוח פרויקטים תיירותיים משותפים; יצירת תוכניות השתלמות וחילופי סטודנטים; הקלת בירוקרטיות הנוגעות לחופש התנועה בין המדינות ולהיתרי תעסוקה. צעדים אלה עשויים להישזר בעתיד בתוכניות אינטגרציה אזוריות – מזרח-תיכוניות וים-תיכוניות. שיתוף הפעולה הכלכלי הרצוי הוא זה שיניב תועלת מוחשית לאזרחים המצרים והישראלים, ינכיח את השלום בחייהם וינחילו בלבבותיהם.

תפקיד קונסטרוקטיבי ו חשוב מיועד גם לכוחות האזרחיים בשני הצדדים. הללו מסוגלים לשלב ידיים בקידום שלום מסוג חדש, אשר מושתת על רצון בחיים משותפים, בהכרות הדדית ובטיפוח ערכים של שלום ופיוס. טכנולוגיית המידע העומדת כיום לרשות העמים – ורווחת במיוחד בקרב הדור הצעיר – פרצה רבים מהמחסומים ומהגבולות המוכתבים מגבוה. פעילי שלום יכולים להיפגש, לשוחח,

להפיץ את רעיונותיהם דרך כנסים ודיונים מקוונים ולהשתמש בפלטפורמות שמציעות הרשתות החברתיות, אשר הפכו חזקות ועילות יותר מאמצעי התקשורת המסורתיים, הנשלטים בחלקם על ידי מתנגדי הנורמליזציה. אם הנכונות הגוברת של הדור הצעיר במצרים לפיתוח יחסי השלום בין מצרים לישראל תזכה בלגיטימציה מהממסד המצרי ותיענה ביד מושטת מהציבור הישראלי, יהיה בכך כדי לתרום להאצת המעבר מהשלום הרשמי הקיים לשלום האזרחי המיוחל.

הסכם השלום ההיסטורי שהורישו סאדאת ובגין לעמים במצרים ובישראל הוא בסיס איתן שיש לטפח ולפתח. "הדורות הבאים" שעליהם דיבר הנשיא המצרי לפני ארבעה עשורים כבר כאן, אך תצורתה של הבשורה שהם נושאים עמם עבור השלום הישראלי-מצרי טרם התעצבה. ביכולתם להטביע חותם מסוג חדש על יחסי המדינות, אך גם כיום, כמו בעבר, הם זקוקים למנהיגות בעלת תושייה וחזון שתסיר מדרכם את המכשולים, תפתח בפניהם את השערים ותעודד אותם לפרוץ אל עבר התחנה ההיסטורית הבאה.

הערות

- 1 נאום נשיא מצרים, אנואר סאדאת, **אתר הכנסת**, www.knesset.gov.il/process/docs/sadatspeech.htm
- 2 Johan Galtung, "An Editorial," *Journal of Peace Research* 1, No. 1, March 1964, pp. 1-4.
- 3 אניס מנצור, "הנורמליזציה ויחסים אחרים: שיחה עם הנשיא סאדאת", **אכתובר**, 24 בפברואר 1980, עמ' 9-10 (ערבית).
- 4 ראו להגדרה זו: Benjamin Miller, *The Global Sources of Regional Transitions from War to Peace: The Case of the Middle East*, Davis Occasional Papers 75, October 1999, pp. 4-6.
- 5 Amnon Aran and Rami Ginat, "Revisiting Egyptian Foreign Policy towards Israel under Mubarak: From Cold Peace to Strategic Peace," *Journal of Strategic Studies* 37 No. 4 (2014), pp. 556-583.
- 6 סעיד יקין, **הנורמליזציה בין התיאוריה למעשה: מחקר על הנורמליזציה הערבית-ישראלית**, ראמאללה: המוסד הפלסטיני להכוונה לאומית, 2003. עמ' 13 (ערבית).
- 7 אפרים דובק, **ובכל זאת שלום: יחסי ישראל מצרים**, תל-אביב: ידיעות אחרונות, 1998, עמ' 138, 150-151.
- 8 אחמד רמזאן, "עלה מ-6 ל-16 מספר המדינות שמשדר הפנים מחייב קבלת אישור ביטחוני בטרם הנסיעה אליהן", **אל-בדאיה**, 25 באוגוסט 2015, (ערבית). <http://albedaiiah.com/news/2015/08/25/95563>
- 9 משה ששון, **שבע השנים בארץ המצרים**, תל-אביב: הוצאת עידינים/ידיעות אחרונות, 1992, עמ' 137-138, 142; שמעון שמיר, **עלה טרף: סיפור המרכז האקדמי הישראלי בקהיר**, תל-אביב: אוניברסיטת תל-אביב, 2016, עמ' 463-465.
- 10 למשל: בטרם בטרם ע'אלי, **אחאדית' סיאסיה**, קהיר: מכתבת אל-אנג'לו אל-מצריה, 1990, עמ' 630, 647 (ערבית).

- 11 Elie Podeh, "Normal Relations without Normalization: ;151–150, 138 עמ' דובק, "The Evolution of Egyptian Israeli Relations, 1979-2009 – the Politics of Cold Peace," in Edwin G. Corr and others (eds.), *The Search for Arab-Israeli Peace*, Brighton and Portland 2007, pp. 105-129.
- 12 אוריה שביט ואופיר וינטר, **אויבי, מורי: הציונות וישראל במשנתם של אסלאמיסטים וליברלים ערבים**, תל-אביב: הקיבוץ המאוחד, מרכז תמי שטינמץ למחקרי שלום, 2013, עמ' 131–144, 169.
- 13 שם, עמ' 151–157.
- 14 Koret Debeuf and Ayman Abdelmeguid, "Egypt's Quiet Social Revolution," *Foreign Policy*, June 18, 2015. <http://foreignpolicy.com/2015/06/18/egypts-quiet-social-revolution> Daveed Gartenstein-Ross and Nathaniel Barr, "The Coming Islamic Culture War," *Foreign Affairs*, March 4, 2017, www.foreignaffairs.com/articles/middle-east/2017-03-04/coming-islamic-culture-war
- 15 אחמד אברודות, "הצעירים במצרים לא אוהבים את המבוגרים," **אל-אהראם**, 4 בספטמבר 2017, <http://www.ahram.org.eg/NewsQ/611854.aspx> (ערבית).
- 16 מחמד אל-שימי, "ישראל איננה האויב," **דוּת מצר**, 15 ביולי 2014, <https://goo.gl/urX4EY> (ערבית).
- 17 ראו דף הפייסבוק של מואמין סלאם: www.facebook.com/moomen.sallam
- 18 ראו בעניין זה: Ahmed Hidji, "Some Egyptians Wary of Normalizing Relations with Israel," *al-Monitor*, July 18, 2016, www.al-monitor.com/pulse/originals/2016/07/egypt-israel-relations-normalization-visit-shoukry-sisi.html#ixzz4w510KPpj
- 19 למשל: מיאדה אברטאלב, "עלאא' ערפה, האיש החדש של ישראל במצרים," **אלי-מוג'ז**, 19 בינואר 2015, www.elmogaz.com/node/196525 (ערבית).
- 20 למשל: ג'מאל אל-כשבי, "הריגול החמור המגיע מישראל," **אל-אהראם**, 23 בדצמבר 2010, <http://www.ahram.org.eg/archive/390/2010/12/23/3/54567/219.aspx> (ערבית); בשיר עבד אל-רא'וף, "תכניות 'הציונות' להשתלט על סיני מאז 1873," **רוז אל-יוסף**, 21 ביולי 2015, www.rosaeveryday.com/Item.aspx?ItemID=109352 (ערבית); ולא' חסין, "מזימה ישראלית-סודאנית ליישב את מצרים," **רוז אל-יוסף**, 5 בדצמבר 2015, www.rosa-magazine.com/News/16737 (ערבית); מוחמד אבו אל-פדל, "הישמרו מחזית ישראל," **אל-אהראם**, 13 באפריל 2017, www.ahram.org.eg/NewsQ/588202.aspx (ערבית).
- 21 Arab Youth Survey, *The Middle East: A Region Divided*, 2017, p. 21, <http://arabyouthsurvey.com/pdf/2017-AYS-White-Paper-EN.pdf>
- 22 למשל: מצטפא בכרי, "סיני והמולדת החלופית," **אלי-וטן**, 21 בנובמבר 2012, www.elwatannews.com/news/details/80811 (ערבית).
- 23 ראו למשל דף הפייסבוק של אחמד חוסיין חרקאן, דובר בולט של הזרם האתיאיסטי במצרים: www.facebook.com/ahmedhum וגם: שביט ווינטר, עמ' 176–177.
- 24 מנצור, עמ' 11.